

6739

۴۰۰
۱

۴۱۷

فوسای کتاب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.ketab.ir

متکلمان هشت خسته از راه

از افول مدرسه کلامی کوفه
تا آغاز مدرسه کلامی بغداد

سید اکبر محسوی تنیانی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

متکلمان ناشناخته امامیه

از افول مدرسه کلامی کوفه تا آغاز مدرسه کلامی بغداد

سیداکبر موسوی تبنانی

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

سرپرستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

ابوالقاسم آرزومندی

لغت‌گرافی، چاپ و صحافی

کتابخانه موسسه بوستان کتاب

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۸

شماره چاپ: ۴۰۰

قیمت: ۵۰۰۰ تومان

عنوان: ۵۵۱؛ مشخص: ۷۳

نشانی

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳-۰۲۵

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴-۰۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی در دانشگاه تهران،

پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۳۷۱۵۳۴۵۶-۰۲۱

وب‌گاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

عنوان و نام پدیدآور:

مشخصات نشر:

مشخصات ظاهری:

شابک:

وضعیت فهرست‌نویسی:

یادداشت:

یادداشت:

موضوع:

موضوع:

موضوع:

شناسه افزوده:

رده‌بندی کنگره:

رده‌بندی دیویی:

شماره کتابشناسی ملی:

موسوی تبنانی، سیداکبر - ۱۳۵۹

متکلمان ناشناخته امامیه: از افول مدرسه کلامی کوفه تا آغاز مدرسه کلامی بغداد/ سیداکبر

موسوی تبنانی؛ تهیه پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۸

ص ۴۱۶

۶۵۰۰۰ ریال:

978-600-195-513-6

فیبا

کتابنامه: ص. [۳۵۳] - ۳۷۴؛ همچنین به صورت زیرنویس

نمایه

متکلمان -- سرگزشتنامه

مجتهدان و علما -- سرگزشتنامه

کلام شیعه امامیه -- کتابشناسی

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

BP ۱۵۳/۱

۲۹۷/۳۹۲

۵۷۶۶۱۰۷

۱۳	 سخنی با خواننده
۱۳	 دربارهٔ کلان طرح اندیشه نامهٔ متکلمان امامیه
۱۶	 درباره کتاب پیش رو
۱۹	 مقدمه

فصل اول: متکلمان کوفه، بصره و اهواز

۲۹	 تشیع در کوفه، بصره و اهواز
۳۲	 کلام امامیه در کوفه و بصره
۳۵	 متکلمان ناشناخته امامیه در کوفه، بصره و اهواز
۳۵	 ۱. ابن میثم کوفی
۴۰	 ۲. میثمی کوفی
۴۳	 ۳. ابن داحه مزنی بصری
۴۶	 ۴. ابو محمد شیبانی
۴۸	 ۵. ابو محمد الحجال

- ۵۱ ۶. حضرمی
- ۵۱ ۷. ابو عثمان مازنی
- ۵۵ ۸. ابوالحسن طاطری
- ۵۸ ۹. ابن جمهور عمی
- ۶۱ ۱۰. ابن جبرویه
- ۶۳ ۱۱. ابو محمد عسکری
- ۶۵ ۱۲. ابن ملک جرجانی
- ۶۸ ۱۳. ابوالحسن زبیدی بصری
- ۷۰ ۱۴. نوحی کوفی
- ۷۲ ۱۵. خشاب کوفی
- ۷۴ ۱۶. ابن شمون کوفی
- ۷۵ ۱۷. ابوالقاسم بجلي
- ۷۶ ۱۸. ابن عمار کوفی
- ۷۸ ۱۹. ابن تمام کوفی
- ۸۱ ۲۰. ابن ورقاء شیبانی
- ۸۲ ۲۱. ابوالحسن مهلبی
- ۸۵ ۲۲. ابو عبدالله بزوفری
- ۸۶ ۲۳. ابن بکران عقرایی

فصل دوم: متکلمان بغداد و نواحی آن

- ۸۹ تشیع در بغداد
- ۹۴ کلام امامیه در بغداد

متکلمان ناشناخته امامیه در بغداد و نواحی آن.....	۹۷
۱. سکاک بغدادی.....	۹۷
۲. حسن بن علی یقطینی.....	۱۰۲
۳. جعفر بن عیسی یقطینی.....	۱۰۴
۴. ابوجعفر عبیدی یقطینی.....	۱۰۷
۵. هشام مشرقی.....	۱۱۰
۶. ابن ابی العباس.....	۱۱۲
۷. ابن یوسف عجلانی.....	۱۱۳
۸. ابو عبدالله حسن.....	۱۱۵
۹. ابن ماهویه قزوینی.....	۱۱۸
۱۰. ابن سعدان سامرای.....	۱۲۱
۱۱. ابن ابی العزاقر شلمغانی.....	۱۲۳
۱۲. ابواسحاق الکاتب.....	۱۲۵
۱۳. ابوجعفر نوبختی.....	۱۲۶
۱۴. ابوالعباس ثقفی.....	۱۲۷
۱۵. ابن ابی الثلج بغدادی.....	۱۲۹
۱۶. ابوبکر بغدادی.....	۱۳۲
۱۷. ابن ابی هراسه نهروانی.....	۱۳۲
۱۸. ابن ابی عقیل عمانی.....	۱۳۴
۱۹. ابن فلاس.....	۱۳۷
۲۰. ابو عبدالله صفوانی.....	۱۳۸

۲۱. ابوطالب انباری ۱۴۲
۲۲. ناشی اصغر ۱۴۵
۲۳. ابوبکر مؤدب ۱۴۹
۲۴. ابوالجیش بلخی ۱۵۱
۲۵. ابن جنید اسکافی ۱۵۴
۲۶. طاهر غلام ابوالجیش ۱۶۱
۲۷. ابوعقصر موصلی ۱۶۲
۲۸. حسن بن حسین نوبختی ۱۶۴
۲۹. ابوفساح سجستانی ۱۶۵
۳۰. ابوعبدالله قضایری ۱۶۷
۳۱. ابوالحسن کرخی ۱۷۰
۳۲. فضل بن عبدالرحمن بغدادی ۱۷۰

فصل سوم: متکلمان قم، ری، جبال و طبرستان

- تشیع در قم، ری و طبرستان ۱۷۳
- تاریخ کلام امامیه در قم ۱۷۷
- متکلمان ناشناخته امامیه در قم، ری، جبال و طبرستان ۱۷۹
۱. ابن اسحاق قمی ۱۷۹
۲. ابوجعفر اشعری قمی ۱۸۰
۳. ابوالحسن خراذینی رازی ۱۸۳
۴. ابوالحسن عطار قمی ۱۸۵

۱۸۶		۵. سَمّان همدانی
۱۸۸		۶. ابن زاذویه قمی
۱۸۹		۷. سعد اشعری
۱۹۴		۸. ابوالعباس حمیری
۱۹۹		۹. ابن ابی زاهر اشعری
۲۰۱		۱۰. ابن ویک رازی
۲۰۲		۱۱. ابن رستم طبری
۲۰۵		۱۲. ابن عوف السدی
۲۰۹		۱۳. ابن بابویه قمی
۲۱۳		۱۴. ابوالحسین سوسنجردی
۲۱۷		۱۵. ابویعلی علوی رازی
۲۱۹		۱۶. ابوعلی نهاوندی
۲۲۲		۱۷. ابوالحسن تمیمی قزوینی
۲۲۳		۱۸. ابوالحسن حارثی
۲۲۴		۱۹. ابن دُول قمی
۲۲۶		۲۰. ابن ابی حاتم قزوینی
۲۲۹		۲۱. ابوالقاسم عزیزی شجری
۲۳۱		۲۲. ابومحمد مرعشی طبری
۲۳۳		۲۳. ابو عبدالله قمی
۲۳۶		۲۴. خزاز قمی
۲۳۸		۲۵. ابوبکر رازی

فصل چهارم: متکلمان خراسان، ماوراءالنهر، فارس و کرمان

- ۲۳۹..... تشیع در خراسان، ماوراءالنهر، فارس و کرمان
- ۲۴۳..... کلام امامیه در خراسان و ماوراءالنهر
- ۲۴۵..... متکلمان ناشناخته امامیه در خراسان، ماوراءالنهر، فارس و کرمان
- ۲۴۵..... ۱. ابوصلت هروی
- ۲۵۰..... ۲. ابن حماد مروزی
- ۲۵۲..... ۳. ابو جیحی جرجانی
- ۲۵۶..... ۴. ابن کلیم مروزی
- ۲۵۸..... ۵. ابن اسکب مروزی
- ۲۶۲..... ۶. ابن تاجر مروزی
- ۲۶۴..... ۷. ابومحمد فاریابی
- ۲۶۶..... ۸. ابوالنضر عیاشی
- ۲۷۳..... ۹. ابوالحسن رهنی کرمانی
- ۲۸۲..... ۱۰. تاج العلماء نیشابوری
- ۲۸۲..... ۱۱. ابن زکریا نرماشیری
- ۲۸۴..... ۱۲. ابوطیب رازی
- ۲۸۷..... ۱۳. ابن عبدک جرجانی
- ۲۹۱..... ۱۴. ابومنصور صرام نیشابوری
- ۲۹۵..... ۱۵. ابن مهران آبی
- ۲۹۷..... ۱۶. ابوالقاسم کوفی
- ۳۰۶..... ۱۷. ابومحمد علوی
- ۳۱۳..... ۱۸. ابوسلمه شاشی

فصل پنجم: متکلمان مصر، شام، حجاز و دیگر مناطق

۳۱۵	 تشیع در مصر و شام
۳۱۷	 متکلمان ناشناخته امامیه در مصر، شام، حجاز و دیگر مناطق
۳۱۷	 ۱. ابو عبدالله مصری
۳۱۹	 ۱. ابوالاحوص مصری
۳۲۲	 ۳. ابو محمد مخزومی
۳۲۴	 ۵. ابوالفضل جعفری صابونی
۳۲۷	 ۶. ابن ابی زینب نعمانی
۳۳۰	 ۷. ابوالحسن مصری
۳۳۰	 ۸. ابن خشکنانچه
۳۳۲	 ۹. ابن خالویه نحوی
۳۳۶	 ۱۰. ابوالحسن شمشاطی
۳۳۸	 ۱۱. ابن کلیب حرانی
۳۴۱	 ۱۲. ابوشداخ
۳۴۲	 ۱۳. ابو محمد زبیری
۳۴۳	 ۱۴. زبیری
۳۴۴	 ۱۵. خالد بن یحیی
۳۴۵	 ۱۶. ابن اسحاق
۳۴۵	 ۱۷. ابومقاتل دیلمی
۳۴۶	 ۱۸. احمد بن القاسم
۳۴۶	 ۱۹. ابوالفتح دلفی
۳۴۷	 ۲۰. کرجی

دستاورد پژوهش ۳۴۹

کتابنامه ۳۵۳

نمایه‌ها

آیات ۳۷۵

روایات ۳۷۶

موضوعات ۳۷۷

اعلام و مشاهیر ۳۸۷

مکان‌ها ۳۹۷

کتاب‌ها ۳۹۸

سخنی با خواننده

درباره کلام طرح اندیشه‌نامه متکلمان امامیه

علم کلام از باارزش‌ترین دستاوردهای فرهنگ اسلامی است که همچون دانش فقه در درون همین بستر پایه‌ریزی شده است. متکلمان بزرگ امامیه همواره کوشیده‌اند ضمن تبیین آموزه‌های اعتقادی دین و دفاع از آنها، پاسخگوی شبهات گوناگون اعتقادی نیز باشند. این عملکرد، نقش مهم و تأثیرگذاری در پایه‌ریزی شالوده‌های معرفت دینی در حوزه‌های گوناگون علمی، فرهنگی و اجتماعی داشته و جامعه اسلامی را در برابر نمونه‌های بدیل استحکام بخشیده است.

امروزه با پیداشدن زمینه‌ها و مشکلات اعتقادی نو، اهمیت دانش کلام صدچندان شده است. بی‌شک حل این مشکلات بدون توجه به پیشینه غنی کلامی‌ای که از متکلمان برجسته امامیه بر جای مانده است، موفقیت‌آمیز نخواهد بود، لیکن بازخوانی و ارائه سابقه و گذشته تاریخی کلام نیز دشواری‌های خاص خود را دارد. این دشواری‌ها بیشتر از دو ناحیه متوجه مطالعه در تاریخ کلام است: نخست ناکارآمدی و یا ناآشنایی محققان

علاقه‌مند به این حوزه با شیوه‌های پژوهش تاریخی فکر و اندیشه و دیگر بی‌اطلاعی از ادبیات کلام امامیه در سده‌های نخستین تاریخ کلام امامیه. اضافه بر این دو مشکل، استفاده فراوان از منابع مخالفین امامیه و بی‌توجهی به فضا و چارچوب شکل‌گیری این آثار، جملگی منجر به آن شده است که بسیاری از پژوهش‌های مربوط به بازشناخت اندیشه‌های متکلمان امامیه در جهان معاصر، در فضایی رشد کند که الگوی فکری صحیحی بر آن حاکم نباشد. علمی است برون‌داد این‌گونه پژوهش‌ها آثاری باشد که کلام امامیه را به‌ریشه یا تأثیرپذیر از دیگر گرایش‌های اسلامی و یا غیراسلامی معرفی کند. نمونه‌هایی از این فرآورده‌ها را می‌توان هم‌اکنون در آثار مستشرقانی چون مادلونگ، مک‌دموت، اش‌میتگه، فان اس و محققانی چون مدرسی طباطبایی، کدیور و غیر اینها یافت.

باری، خمودی پژوهش در این حوزه و البته در بین دانشوران امامیه، هرچند مرهون عواملی چند است، بدون تردید نبود یا کمبود برنامه‌های کلان و صحیح در معرفی تاریخ کلام و اندیشه امامیه از مهم‌ترین این عوامل است؛ به همین دلیل تدوین و سامان‌دهی پژوهش‌ها در جهت تحقق این آرمان ضروری می‌نماید.

بی‌شک تدوین تاریخ اندیشه‌های کلامی امامیه، از زوایا و نواحی گوناگونی می‌تواند اجرا گردد. شخصیت‌های سامان‌بخش این تاریخ، جریان‌ها و مکاتب تاریخ‌ساز در عرصه اعتقادات، موضوعات و تراث برجامانده از دانش کلام، محورهای متفاوتی هستند که هر کدام در این فرایند، از ویژگی خاصی برخوردارند.

«اندیشه‌نامه متکلمان امامیه» کلان‌فعالیتی از مجموعه تلاش‌های

پژوهشکده فلسفه و کلام پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی است که برای دست‌یازیدن به این هدف، پژوهش درباره متکلمان تاریخ‌ساز امامیه را در دستور کار قرار داده تا با رویکردی میان‌رشته‌ای، اعتقادات متکلمان امامیه را در طول تاریخ به تصویر بکشد و از نوآوری‌های روشی و محتوایی ایشان بهره‌بردارد. بدون تردید با وجود فعالیت‌ها و آثار پراکنده در تاریخ این رشته، این طرح نخستین حرکت جامع در بازشناسی این بخش از اندیشه امامیه است که به منظره ظهور رسیده است؛ از این رو در این کلان‌پروژه، فهرستی بالغ بر هشتاد تکلم در قالب دوازده مدرسه فکری سامان یافته که از تقدم و تأخر تاریخی نسبی نیز برخوردارند؛ مدارس چون مدرسه کلامی مدینه و حجاز، مدرسه کلامی کوفه، مدرسه کلامی قم، مدرسه کلامی بغداد، مدرسه کلامی ری، مدرسه کلامی حله و غیر اینها.

نحوه پژوهش‌های این مجموعه، هنجارهایسته بود تحلیلی تعریف شود تا در پرتو پس‌زمینه و بسترهای فکری و فرهنگی و سیاسی مدارس موردنظر، تحلیل واقع‌بینانه‌تری از آرا و اندیشه‌ها عرضه شود و زوایا و نقاط کور و تاریک تاریخ کلام مشخص و در انجام، تبیینی از سیر تحولات اندیشه‌های کلامی، همچنین تأثیر و تأثرات متکلمان بر یکدیگر به منظره ظهور رسد، اما این رویه به دلیل دشواری‌های پیش‌گفته کمتر دست‌یافتنی می‌نمورد؛ لذا حداقل هدف این طرح، گزارشی دقیق و روشمند (توصیفی) از آرا و اندیشه‌های اندیشمندان است؛ با این همه تلاش شده که خالی از تحلیل نباشد.

اولویت این کلان‌طرح نیز در روشن ساختن نقاط تاریک تاریخ کلام است تا مدارس فکری مدینه، کوفه، قم و بغداد بیش از گذشته مغفول نماند و معرفی صحیحی از اندیشه‌های متکلمان این مدارس به تصویر کشیده شود.

برون‌دادهای مطالعات و تحقیقات در این کلان‌پروژه که در قالب تک‌نگاری‌هایی با عنوان متکلم مورد نظر به زیور طبع آراسته می‌شود، بر پایه دو محور عمده سامان یافته است: محور نخست به شخصیت، زمینه و زمانه فرهنگی و اجتماعی می‌پردازد تا از خط فکری و جریان اثرپذیری و اثرگذاری متکلم مورد پژوهش آگاهی دهد. محور دوم که مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش تحقیق است، جدا از تقریر صحیح مباحث، نظام فکری متکلم را در هر یک از محورهای اصلی این بخش به تصویر می‌کشد. مهم‌ترین سرفصل‌های این بخش، جدا از نشان‌دادن چگونگی نگرش متکلم به دانش اسلام، بررسی اندیشه‌های او در قالب سرفصل‌های کلی معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، خداشناسی، جهان‌شناسی، راهنماشناسی، انسان‌شناسی و فرجام‌شناسی است.

در همین زمینه کتاب‌های هشام بن حکم، سید مرتضی، سید رضی، نوبختیان، مؤمن الطاق، ابن‌قبة داری، شیخ صدوق و زید بن علی منتشر شده است.

درباره کتاب پیش‌رو

در اواخر سده دوم هجری فشار و سخت‌گیری دستگاه خلافت و حاکمان سیاسی بر جریان کلامی امامیه شدت یافت و عرصه چنان بر متکلمان امامیه تنگ شد که برخی از آنها متواری شدند و برخی نیز سر از زندان‌های خلفای عباسی درآوردند. در این دوره با سیاست‌های سخت‌گیرانه خلفای عباسی انسجام جریان کلامی امامیه از هم گسیخت و رفته‌رفته ارتباط شیعیان با ائمه نیز کاهش پیدا کرد؛ تا آنکه در سال ۲۶۰ قمری با غیبت امام دوازدهم (عج)

جامعه امامیه با تحیر و آشفتگی عقیدتی و عدم یک مدرسه فکری منسجم و پاسخ‌گو مواجه شد. این دوره یکی از دوره‌های حساس و تا حدی مبهم تاریخ تفکر امامیه به شمار می‌رود؛ از این رو از زاویای مختلف با پرسش‌های متعددی روبرو هستیم؛ از جمله اینکه در این عصر چه شخصیت‌های و با چه ویژگی‌هایی به عنوان محور اندیشه تشیع شناخته می‌شدند؟ متکلمان این دوره چه ارتباطی با میراث کلامی کوفه برقرار کردند و چه نقشی در انتقال میراث کوفیان به سل بعدی داشتند و با توجه به عدم ساختار منسجم کلام امامیه در این دوره، بیشتر به چه عرصه‌های کلامی اهتمام ورزیدند و با توجه به غلبه جریان فکری اعتزال در این دوره چه رابطه‌ای با تعالیم معتزله داشتند؟ در کتاب پیش رو تلاش شده است تا به پرسش‌هایی از این قبیل جواب داده شود.

در پایان از نویسنده ارجمند حجت الاسلام و المسلمین دکتر سیداکبر موسوی تنیانی، حجت الاسلام و المسلمین استاد ممدتقی سبحانی، ناظر علمی کلان طرح اندیشه‌نامه متکلمان امامیه، حجت الاسلام و المسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی مدیر گروه کلام، دکتر اصغر رمضان کارشناس گروه، اعضای محترم شورای پژوهشی، نشر پژوهشگاه که عهده‌دار آماده‌سازی فنی و فرایندی و چاپ و نشر اثر بوده و هست و سایر عزیزانی که در به‌ثمررساندن این اثر نقش داشتند، تشکر می‌کنم.

ابراهیم علیپور

رئیس پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

مقدمه

دانش کلام با توجه به نیازها و شبهات معرفتی و عقیدتی و نیز سفارش اسلام به تعقل و استدلال در مباحث دینی، در بستر جامعه اسلامی به وجود آمد و بارور گردید. عالمان و نویسندگان مسلمان با رویکردهای مختلف به مباحث گوناگون عقایدی و به توسعه و تبیین بیش از پیش علم کلام پرداختند. شیعیان که همواره معارف اسلامی را از طریق اهل بیت دریافت می‌کردند، تحت اشراف و رهنمودهای آنان به سراغ مسائل کلامی رفتند و مباحث دینی را مورد بررسی و کاوش دقیق قرار دادند. در قرن دوم هجری جریان‌های فکری و نحله‌های کلامی از لحاظ نظریه‌پردازی در حوزه کلام دو اوج قرار داشتند. در این میان اندیشوران تربیت‌شده در دامان امامان معصومین (علیهم‌السلام) از میدان‌داران مهم و برجسته دانش کلام به شمار می‌رفتند. اصحاب امامیه با بهره‌گیری از تعالیم ائمه (علیهم‌السلام)، در شهر مهم کوفه مدرسه‌ای کلامی پی‌ریزی و بنیان‌گذاری کردند که دوران این مدرسه کلامی یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخ تفکر امامیه محسوب می‌شود. در مدرسه یادشده افزون بر بگومگوهای کلامی و تبادل افکار و تضارب آرا، محصولات علمی ممتاز و درخور اعتنائی از لحاظ کیفی و کمی تولید و تدوین گردید. اندیشمندان

امامی مدرسه کلامی کوفه فعالیت‌های علمی خود را به کوفه محدود نکردند، بلکه با رونق گرفتن شهر نوینباد بغداد به عنوان مرکز خلافت، آنان نیز مانند رهبران سایر جریان‌های فکری به تدریج - تقریباً پس از نیمه اول سده دوم هجری - بدانجا منتقل شدند و کارهای علمی خود در حوزه کلام را تداوم بخشیدند. در بغداد هرچند متکلمان امامیه در آغاز با فضایی باز و حتی با مساعدت کارگزاران سیاسی روبرو بودند و آنان نیز با استفاده از این فضای مناسب می‌کوشیدند به سان گذشته در عرصه کلام‌ورزی فعالانه حضور داشته باشند. اما دیری نپایید که دستگاه خلافت و حاکمان سیاسی به ظرفیت بالا و عمیق جریان کلامی امامیه پی بردند و حاکمیت خود را در خطر دیدند و عرصه را بر اصحاب متکلم امامیه تنگ کردند؛ تا جایی که برخی از آنان متواری شدند و برخی از سیاحان‌های خلفای عباسی سر درآوردند. با این جو خفقان‌آور و فضای رعب‌انگیز تقریباً در اواخر سده دوم هجری انسجام جریان کلامی امامیه از هم گسیخت و مدرسه کلامی پرفروغ کوفه رو به افول گذاشت. در این دوره نه تنها بزرگ‌ترین مدرسه فکری امامیه از رونق افتاد، بلکه با سیاست‌های سخت‌گیرانه خلفای عباسی رفته‌رفته ارتباط شیعیان با ائمه نیز کاهش پیدا کرد؛ تا آنکه در سال ۲۶۰ قمری با غیبت امام دوازدهم (عج) جامعه امامیه به اوج دشواری‌های خویش رسید؛ به گونه‌ای که تحیر و آشفتگی عقیدتی در میان امامیان و نبود مدرسه فکری منسجم و باسابقه، عرصه را بیش از پیش بر عالمان امامی تنگ کرد. البته در اواخر سده سوم هجری جامعه امامیه تا حدی خویش را بازسازی کرد و بار دیگر با فعالیت‌های علمی شتاب گرفت و شاید بتوان گفت در این زمان آرام‌آرام بستر برای تشکیل یک مدرسه کلامی فراهم شد، تا آنکه مدرسه کلامی

پراوازه امامیه به محوریت شیخ مفید و شاگردانش شکل نهایی گرفت.^۱ دوره پیش‌گفته - میانه مدرسه کلامی کوفه و مدرسه کلامی بغداد با محوریت شیخ مفید - یکی از دوره‌های حساس و تا حدی مبهم تاریخ تفکر امامیه به شمار می‌رود؛ از این رو از زوایای مختلف با پرسش‌های متعددی روبرو می‌شویم؛ از جمله:

۱. در این عصر چه شخصیت‌ها و با چه ویژگی‌هایی محور اندیشه تشیع شناخته می‌شدند و اینان بیشتر در چه مناطقی فعالیت می‌کردند؟
۲. وقتی که امامیه پایگاه فکری خود را در دانشسرای کوفه از دست داد، متکلمان این دوره چه ارتباطی با میراث کلامی کوفه برقرار ساختند و چه نقشی در انتقال میراث کوفیان به نسل بعدی ایفا کردند؟
۳. در این دوران که کلام امامیه از ساختار منسجم و نظام‌مندی برخوردار نیست، متکلمان امامی بیشتر در چه عرصه‌های کلامی اهتمام داشتند؟ و در کدام زمینه‌ها آثاری را به نگارش درآوردند؟
۴. این دوران که امامیه مدرسه متمرکز و ثابتی ندارد، چه نگرش‌هایی میان متکلمان جوامع مختلف شیعی مانند بغداد، قم، کوفه و خراسان به وجود آمد؟
۵. در این دوره رویکرد کلامی اندیشمندان امامی چه مقدار متأثر از گروه‌های فکری مخالف است و متکلمان امامی به چه میزان تحت تأثیر اندیشه رهبران کلامی سایر جریان‌ها قرار داشتند و به چه میزان بر جریان‌های علمی آن روزگار تأثیرگذار بودند؟

۱. برگرفته از درس‌گفتارهای حضرت حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر محمدتقی سبحانی.

۶. باتوجه به اینکه جریان فکری اعتزال در این دوره بر مجامع علمی جهان اسلام استیلا داشت، متکلمان امامی چه رابطه‌ای با تعالیم معتزله داشتند و آیا از آنان متأثر بودند؟

به نظر می‌رسد هرچند کلام امامیه در کوفه - در اواخر سده دوم هجری - مرکزیت علمی خویش را از دست داد، متکلمان امامی به رغم سختی‌ها و ناملایمات، همچنان در عرصه دانش کلام فعال بوده‌اند و در اماکن نشیمنی‌نشین جهان اسلام فعالیت می‌کردند و آثار مختلف کلامی در خور اعصابی را پدید آوردند. همچنین کم و بیش و با در نظر گرفتن برخی شرایط سیاسی و اجتماعی، با رهبران سایر گروه‌های فکری گفتگو و تبادل افکار می‌کردند و حتی در این دوره کانون‌های علمی درخوری نیز در برخی از مناطق به وجود آوردند. این روند تا زمان اوج شکوفایی کلام بغداد با محوریت شیخ مفید ادامه داشت. البته کلام امامیه در این دوران میانی مانند مکتب قبلی کوفه و یا مکتب بعدی بغداد پرآوازه نبود و اندیشمندان امامی نتوانستند مدرسه‌ای نظام‌مند با نظریه‌پردازی‌های جدیدی تشکیل دهند احتمالاً این امر از مناسب‌نبودن شرایط سیاسی و دوری‌گزیدن متکلمان از مواجهه مداوم و صریح با سایر اندیشمندان گروه‌های رقیب و نیز از راکندگی جغرافیایی برخی از متکلمان و عدم مرکزیت مدرسه کلامی ناشی شده باشد. با همه این امور معتقدیم که کلام امامیه در این بازه زمانی بی‌روح نبود، بلکه متکلمان این دوره نقش بسزایی در انتقال میراث کلامی از مدرسه پرآوازه کوفه به مکتب کلامی بغداد داشتند.

در برابر این نظرگاه، برخی از مخالفان، چه در گذشته و چه امروزه، بر

این عقیده بوده‌اند که امامیه سابقه‌ای درخشان در عرصه دانش کلام نداشته است، به‌ویژه آنکه در دوره زمانی یادشده به‌شدت از جریان فکری معتزله تأثیر پذیرفته است و متکلمان آنان از اندیشه اعتزالی برخوردار بوده‌اند. برخی از آنها و قیاحانه تا بدانجا پیش رفته‌اند که می‌گویند امامیه هیچ‌گاه اهل گفتگو و مناظره نبوده است. در کنار این دیدگاه، عده‌ای از پژوهشگران معتقدند کلام امامیه پس از افول مکتب کلامی کوفه در موضع انفعال قرار گرفت و اینان حضور متکلمان امامی تا قبل از مکتب کلامی بغداد (عصر شیخ مفید) را نادیده می‌گیرند.

برای پاسخ به پرسش‌ها و اثبات فرضیه مطرح‌شده و نیز رد نظرگاه مخالفان برآنیم در دستار پیش رو با معرفی متکلمان ناشناخته این دوره و شناسایی آثار، افکار و اندیشه و تیراز نظایات و گرایش کلامی و همچنین تأثیرگذاری‌های کلامی آنها نشان دهیم که کلام امامیه متوقف نبوده، بلکه متکلمان امامی حضور جدی داشته‌اند. برای شناسایی متکلمان پاره‌ای از شاخصه‌ها مورد توجه قرار گرفته است که عبارت‌اند از:

(الف) کسانی که در منابع به متکلم بودن آنان تصریح شده باشد.

(ب) افرادی که در نزد مقالات‌نگاران و شرح‌حال‌نگاران به «صاحب مقاله» معروف بوده‌اند؛ چه آنکه اینان دیدگاه خاصی در حوزه دانش کلام داشتند^۱ و در صحنه‌های علمی درباره آموزه‌های دینی به اظهار رأی و تحلیل می‌پرداختند و نظرگاه ویژه خود را بر اساس چارچوب و سلسله مفاهیمی ارائه می‌دادند که متمایز از سایر آرا باشد.

۱. درباره تعریف «مقاله» رک: ابی‌هلال عسکری؛ الفروق اللغویه؛ ص ۵۰۶-۵۰۷.

ج) مناظره‌ها و گفتگوهای کلامی یکی از نشانه‌های مهم برای شناخت یک متکلم است. مناظره‌کنندگان در تفاوت‌های جدی مذهبی و کلامی رو در روی مخالفان قرار می‌گرفتند. هدف و رویکرد آنان دفاع از نظرگاه مذهبی خود و همچنین رد و اقناع مخالفان بود، خواه این مناظره در مسائل فقهی مانند متعه و مسح بر خفین باشد و خواه در مسائل عقیدتی چون توحید، صفات و امامت.

د) کسانی را که در موضوع خاص کلامی کتاب‌هایی را تدوین کرده‌اند، می‌توان متکلم شمرد، به‌ویژه اگر کتاب‌هایشان تک‌نگاری و در موضوع خاصی باشد؛ چه آنکه غالباً نگارش چنین آثار نشان از رویکرد منازعه و دغدغه معرفتی نگارنده دارد، حتی عناوین برخی از کتاب‌ها پشتمانه و نیز پس‌زمینه‌های اختلافات دینی مذهبی را به‌خوبی بازگو می‌کند و یا با نگاه به چیش و گزینش هدف‌دار نویسنده در موضوعات خاص اعتقادی، ولو در قالب روایت، می‌توان دیدگاه کلامی او را باز شناخت.

ه) ردیه‌نگاری‌ها یا دفاعیه‌نگاری‌ها یکی از نشانه‌های شناخت متکلم است؛ چون چنین افرادی در مقام دفاع و تنبیه نظر خویش و رد دیدگاه مخالف هستند. تفاوتی ندارد که این آثار در رد یا دفاع یک شخصیت تأثیرگذار، یک موضوع ویژه و یا در رد و تأیید مذهب یا دینی نوشته شده باشند.

و) یکی از شواهد نه چندان قوی برای شناخت متکلم، داشتن روایات گسترده در برخی مباحث محل نزاع کلامی است؛ چون چنین شخصی بار و کرد کلامی و عقیدتی در قالب روایت به نگارش کتابی دست یازیده است که چه بسا آن اثر از بین رفته باشد، ولی روایاتش در دیگر مصادر باقی مانده است.

ز) برخی از واژگان همواره در تاریخ کلام در وصف متکلمان به کار برده

می‌شد؛ از این رو واژگانی چون «معتزلی»، «قدری»، «اصولی»، «عارف بالاصول»، «بصیر بالاصول»، «خبرة بالكلام والجدل» و «عالم بالاصولین»، بر متکلم بودن یک فرد دلالت دارد.^۱

در اینجا چند نکته شایسته توجه است:

۱. در این پژوهش به متکلمان ناشناخته‌ای پرداخته خواهد شد که آرا و اندیشه‌های کلامی زیادی از آنان باقی‌نمانده و همچنین امروزه به عنوان متکلم نیز شناخته نمی‌شوند؛ هرچند ممکن است که در جنبه‌های غیرکلامی، شناخته شده باشند و چهره کلامی آنان مغفول واقع شده باشد. بنابراین کوشیده شده تا متکلمان ناشناخته شناسایی شوند و زوایای پنهان حیات علمی و اجتماعی و میزان تأثیرگذاری و نقش‌آفرینی فکری آنان در تاریخ تفکر آشکار گردد.

۲. در نوشتار پیش رو از متکلمان شناخته‌شده این دوره مشخصاً از فضل بن شاذان نیشابوری، ابوسهل نوبختی، ابومحمد نوبختی، ابن‌قبة رازی، متکلم و مستبصر امامی، محمد بن یعقوب کلینی و شیخ صدوق سخنی به میان نیامده است؛ چه آنکه پژوهشگران دیگر درباره آنان تحقیقات جداگانه‌ای ارائه کرده‌اند.

۳. در این مجموعه عده‌ای از صاحب‌نظران فطحیه، واقفیه و حنفی از مدعیان منحرفی چون فارس ابن‌حاتم قزوینی و شلمغانی نام برده شده است؛ چراکه اولاً افراد یادشده در حوزه فکری امامیه تعریف می‌شوند و از میراث

۱. مطالبی که درباره تعریف متکلم و شاخصه‌های آن بیان شد، برگرفته از مباحث استاد ارجمند حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر سبحانی است.

مشترکی با امامیان برخوردار بوده‌اند. ثانیاً برخی از آنان در مرحله‌ای از زندگی خود بر طریق مستقیم بوده و در راه مذهب امامیه فعالیت می‌کرده‌اند.

۴. این نوشتار در پنج فصل بر اساس قلمرو جغرافیایی جهان اسلام تنظیم شده است که فصل اول به مناطق کوفه، بصره و اهواز، فصل دوم به مناطق بغداد و نواحی آن، فصل سوم به قم، ری، جبال و طبرستان، فصل چهارم به خراسان، ماوراءالنهر، فارس و کرمان و فصل پنجم به مناطق مصر، شام، حجاز و دیگر مناطق اختصاص دارد. البته برخی از متکلمانی که محل سکونت و محل فعالیت علمی آنان معلوم نبوده، را تحت عنوان دیگر مناطق در فصل پنجم جای داده شده‌اند.

درباره پیشنهاد شناسایی این تحقیق باید گفت با جستجویی که صورت گرفته، اثر مستقلی با هدف یادشده و در این بازه زمانی یافت نگردید. البته چند کتاب در شرح حال متکلمان شیعه نگاشته شده است که عبارت‌اند از:

— کتاب طبقات المتکلمین آیت‌الله جعفر سبحانی؛

— طبقات المتکلمین عند الامامیه از مرحوم آیت‌الله شیخ محمدرضا

جعفری؛

— معجم اعلام المتکلمین، تألیف جمعی از نویسندگان نگاشته استاد

سبحانی که در پنج مجلد تدوین یافته است، در بردارنده متکلمان شیعه، اعم از امامی، اسماعیلی و زیدی، در طول چهارده قرن است. در کتاب یادشده به طور اجمالی فقط به بعضی مشخصات متکلمان شیعه اکتفا شده است و شمار زیادی متکلمان امامیه در آن از قلم افتاده‌اند؛

— معجم اعلام المتکلمین فی الاسلام که تا کنون در دو مجلد و بر اساس

حروف الفبا تا حرف «عین» انتشار یافته است. در این اثر از همه متکلمان

اسلامی، اعم از شیعه و سنی، تا سده پنجم هجری سخن رفته است. نویسندگان کوشیده‌اند معرفی اجمالی‌ای از متکلمان مورد نظر عرضه کنند و کمتر به آرا و اندیشه‌های کلامی و وابستگی جریانی آنان اشاره کرده‌اند. علاوه بر این، در کتاب یادشده اشتباهات فاحشی رخ داده و از تعدادی از متکلمان امامی نیز نامی به میان نیامده است. این کتاب افزون بر برخی کاستی‌ها، از جهت موضوع و قلمرو زمانی نیز با نوشتار پیش رو متفاوت است:

— کتاب ارزشمند طبقات المتکلمین عند الامامیه؛ از مرحوم جعفری قربات بیشتری با پژوهش حاضر دارد؛ اما نویسنده آن به‌طورگذرا فقط به معرفی متکلمان امامیه از آغاز تا شیخ طوسی پرداخته است.

گفتنی است مرحوم سید محمد امین نیز در مجلد نخست کتاب فاخر اعیان الشیعه در حد چند صفحه به‌طور خلاصه و در حد معرفی به شماری از متکلمان در دوره‌های متخلف اشاره کرده است.

بنابراین نوشتار پیش رو افزون بر تفاوت در موضوع و نیز محدوده زمانی، برخی کاستی‌های آثار پیش‌گفته را نیز ندارد و نیز در مقایسه با آنها شمار زیادی از متکلمان گمنام و ناشناخته از لابلاي منابع کشف معرفتی و تحلیل نیز شده‌اند تا در گام‌های بعدی پژوهشگران کلام بتوانند به‌طور جامع و مستدل فراتحلیل خود را از تاریخ تفکر امامیه بیان کنند.

در همین جا وظیفه خویش می‌دانم از استاد بزرگوارم جناب حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر محمدتقی سبحانی سپاسگزاری نمایم. بی‌تردید نکته‌سنجی‌های عالمانه و راهنمایی‌های مشفقانه ایشان در ثمربخشی این اثر تأثیرگذار بوده است. از دوستان فرهیخته‌ام که در طول

مدت پژوهش از هر گونه کمکی دریغ نورزیده‌اند صمیمانه متشکرم. از مسئولان پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی به‌ویژه از جناب دکتر ابراهیم علیپور رئیس پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی، جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی مدیر گروه کلام، جناب دکتر اصغر رضایی کارشناس گروه که در به ثمر رساندن این اثر مساعدت لازم را مبذول داشتند، از جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای محمدمهدی معراجی مدیر دانش دوست و خدوم کتابخانه علوم حدیث وابسته به دفتر حضرت آیت الله العظمی سیستانی (مد ظله العالی) که همواره دلسوزانه حامی پژوهشگران بوده‌اند و نیز از جناب آقای ابوالفضل صادقیان کتابدار زحمتکش کتابخانه علوم حدیث و از سایر کتابداران کتابخانه تخصصی تاریخ ایران و اسلام و کتابخانه دار الحدیث صمیمانه تشکر می‌کنم.

سید اکبر موسوی تنیانی

کتابها

- ۱۴۴..... الابانة عن اختلاف الناس في الامامة (ابوطالب انباری)
- ۳۰۰..... الابتداء (ابوالقاسم کوفی)
- ۲۲۲..... ابطال الاختيار و اثبات نص (شیخ صدوق)
- ۲۹۵..... ابطال القياس (ابومنصور صرام نسابوری)
- ۳۰۳..... ابطال مذهب داود بن علی اصفهانی (ابوالقاسم کوفی)
- ۲۸۱..... الاتباع و ترک المراء فی القرآن (رُهنی کرمانی)
- ۲۷۹..... اثبات الامامة (رُهنی کرمانی)
- ۲۷۲..... اثبات المسح القدمین (ابوالنضر عیاشی)
- ۲۷۲..... اثبات امامة علی بن الحسین (ابوالنضر عیاشی)
- ۲۷۳..... احتجاج المعجزة (ابوالنضر عیاشی)
- ۲۲۱..... الاحتجاج فی الامامة (ابوعلی نهاوندی)
- ۸۰..... الاحتجاج فی الامامة (ابن ابی عمیر)
- ۲۱۰..... احتجاج (طبرسی)
- ۲۳۷..... الاحکام الشرعية علی مذهب الامامية (خزاز قمی)
- ۱۳۶..... الاحمدی للفقہ المحمدی (ابن ابی عقیل عمانی)

- الإحسان و المحن (ابوعبدالله صفواني)..... ۱۴۲
- اخبار السلف (ابوعبدالله حبیش)..... ۳۴۲، ۱۱۶
- اخبار آباء النبی و فضائلهم و ایمانهم (ابن عمار کوفی)..... ۷۸
- الاخلاق (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۱
- الارزاق و الاجال (ابوالجیش بلخی)..... ۱۵۳
- الارواح (ابوالعباس حمیری)..... ۱۹۸
- ازالة الران عن قلوب الاخوان فی الغيبة (ابن جنید اسکافی)..... ۱۵۹
- الاستبصار (ابن سیم کوفی)..... ۴۰
- الاستدلال فی طلب الحق (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۰
- الاستطاعة (سعد اشمری)..... ۱۹۲
- الاستطاعة علی مذاهب اهل العدل (ابوالحسن عطار قمی)..... ۱۸۶
- الاستطاعة (سکاک بغدادی)..... ۱۰۱
- الاستقصاء فی الامامة (ابن اسحاق)..... ۳۴۳
- الاستيفار (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۱
- الاسفار (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۰
- اسماء امیر المؤمنین من القرآن (ابن شمون کوفی)..... ۷۵
- الاشقیة فی معانی الغيبة (ابومحمد مرعشی طبری)..... ۲۳۳
- اصول الشرايع (منصور بن حازم)..... ۲۱
- الاصول فی تحقیق المقالات (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۱۱
- الاصول (ابومحمد علوی)..... ۳۱۱
- إظهار ما ستره أهل العناد من الرواية عن أئمة العترة فی أمر الاجتهاد (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۰، ۱۵۸
- إظهار ما ستره أهل العناد من الرواية عن أئمة العترة فی أمر الاجتهاد (ابن ابی عقیل عمانی)..... ۱۳۶

- ٢٢٢..... الاعتبار فى ابطال الاختيار (ابن جبر).
- ٢٢٥..... الاعتقاد (ابن دُول قمی).
- ١٢٤..... الامامة الكبير (ابن ابی العزاقر شلمغانی).
- ٤٧..... الامامة (حكم بن هشام).
- ١٢٤..... الامامة الصغير (ابن ابی العزاقر شلمغانی).
- ٢١١..... الامامة و التبصرة من الحيرة (ابن بابويه قمی).
- ٢٠٢..... الامامة (ابن رندک رازی).
- ١٥٤..... الامامة (ابوالحسن بلخی).
- ٧٠..... الامامة (ابوالحسن بنسری).
- ٢٢٤..... الامامة (ابوالحسن جازنی).
- ٥٧..... الامامة (ابوالحسن طاهری).
- ١٧٠..... الامامة (ابوالحسن کرخی).
- ١٩٧..... الامامة (ابوالعباس حمیری).
- ٣٠٠..... الامامة (ابوالقاسم کوفی).
- ١٠٩..... الامامة (ابوجعفر عبیدی یقطینی).
- ١٨٢..... الامامة (ابوجعفری اشعری قمی).
- ١٤٥..... الامامة (ابوطالب انباری).
- ١٤٢..... الامامة (ابوعبدالله صفوانی).
- ٣١١..... الامامة (ابوعبدالله مصری).
- ٣١٢..... الامامة (ابومحمد علوی).
- ٣٢٤..... الامامة (ابومحمد مخزومی).
- ١٩٢..... الامامة (سعد اشعری).

- الامامة (سكاك بغدادی)..... ۱۰۱
- الامامة (ناشی اصغر)..... ۱۴۹
- الانتصار للشیع من اهل البدع (ابوطالب انباری)..... ۱۴۴
- الانتصاف من ذوی الانحراف عن مذهب الاشراف فی موارث (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۱
- الانسان و أنه غیر هذه الجملة (ابوالجیش بلخی)..... ۱۵۳
- الاول و العشرة (رُهنی کرمانی)..... ۲۸۰
- ایضاح خطأ من شتّع علی الشيعة فی امر القرآن (ابن جنید اسکافی)..... ۱۵۹
- الایضاح فی اصول الدین علی مذهب اهل البيت (خزاز قمی)..... ۲۳۷
- الایضاح فی الامامة (ابن رستم طبری)..... ۲۰۴
- الایضاح فی المسح علی الخفين (ابو محمد علوی)..... ۳۱۲
- ایمان ابی طالب (ابوعلی کوفی)..... ۸۴
- ایمان ابی طالب (احمد بن قاسم)..... ۳۴۶، ۸۴
- ایمان ابی طالب (احمد بن محمد بن طرخان کندی)..... ۸۴
- ایمان ابی طالب (ابن عمار کوفی)..... ۷۷
- ایمان ابی طالب (سهل دیباجی)..... ۸۴
- الایمان و الکفر و التوبة (ابن ابی هراسه نهروانی)..... ۱۳۴
- الایمان و درجاته و زیادته و نقصانه (ابوالحسن بصری)..... ۷۰
- الایمان (ابن تمام کوفی)..... ۸۰
- الایمان (ابوالنضر عیاشی)..... ۳۷۱
- الآخر مجرد الدلائل و البراهین (ابوالاحوص مصری)..... ۳۲۲
- البداء (ابن ابی زاهر اشعری)..... ۲۰۱
- البداء (ابن ابی عمیر)..... ۸۰

- البداء (ابوالنضر عیاشی)..... ۲۷۲
- البدع المحدث (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۵
- البدع (رهنی کرمانی)..... ۲۸۰
- البرهان السدید من عون المدید (رهنی کرمانی)..... ۲۸۱
- البرهان و التوحید (ابن ابی العزاقر شلمغانی)..... ۱۲۴
- بصائر الدرجات (سعد اشعری)..... ۱۹۳
- بیان الدین (ابومنصور صرام نیشابوری)..... ۲۹۵
- البيان عن حقيقة الانسان (ابوطالب انباری)..... ۱۴۴
- البيان عن غیرة الرحمن فی ایمان ابی طالب (ابوالحسن مهلبی)..... ۸۳
- البيان والتبيين (جاحظ)..... ۴۵
- تاریخ قم (حسن بن محمد قمی)..... ۲۳۰
- تبصرة العارف و نقد الزائف (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۱
- تثبیت المعجزات (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۵
- تثبیت نبوة الانبياء (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۵
- التحریر و التقرير (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۱
- تحقیق ما آلفه البلخی من المقالات (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۵
- تحقیق وجوه المعرفة (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۰
- التراقی الى اعلى المراقی (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۱
- ترتیب الادلة فيما يلزم خصوم الامامية دفعة عن الغيبة و الغائب (ابن مهران آبی)..... ۱۹۶
- التسليم على امير المؤمنين بأمره المؤمنين (غضایری)..... ۱۶۹
- التطهير (ابوطالب انباری)..... ۱۴۵
- التفضیل (ابن ماهویه قزوینی)..... ۱۲۰

- التفضیل (ابوطالب انباری)..... ۱۴۵
- التفویض (ابن کلثوم مروزی)..... ۲۵۶
- التقیة (ابوالنضر عیاشی)..... ۲۷۳
- التکلیف و التوظیف (رُهنی کرمانی)..... ۲۸۱
- التکلیف (ابن ابی العزاقر شلمغانی)..... ۱۲۴
- تناقض احکام مذاهب الفاسدة (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۶
- تناقض اقوال المعتزلة (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۳
- تنبيه السامع بالعلم الاولي (ابن جنید اسکافی)..... ۱۶۱
- التنزیل فی امیر المؤمنین (ابن ابی الثلج بغدادی)..... ۱۳۱
- التوحید (ابن بابویه قمی)..... ۲۱۱
- التوحید (ابن سعدان سامرائی)..... ۱۲۳
- التوحید (ابن شمون کوفی)..... ۷۵
- التوحید (ابوالحسن طاطری)..... ۵۷
- التوحید (ابوالقاسم کوفی)..... ۳۰۰
- التوحید (ابومحمد مخزومی)..... ۳۲۴
- التوحید (ابویعلی علوی رازی)..... ۲۱۸
- التوحید (سکاک بغدادی)..... ۱۰۱
- التوحید علی أصناف المشبهة والجهمية والرافضة (ابومحمد جعفر بن مبشر)..... ۱۱۷
- التوحید و الايمان (ابوالفضل جعفری صابونی)..... ۳۲۷
- التوحید و البداء و الارادة و الاستطاعة و المعرفة (ابوالعباس حمیری)..... ۱۹۷
- التوحید و الصفة (ابوالنضر عیاشی)..... ۲۷۱
- التوحید و نفی التشبيه (ابوعبدالله قمی)..... ۲۳۵

- التوحيد والعدل والامامة (ابوطالب انباري)..... ١٤٤
- التوحيد والمعرفة (ابن ابي حاتم قزويني)..... ٢٢٨
- توليدات بنى اميه فى الحديث و ذكر الاحاديث الموضوعه (ابومحمد عسكرى)..... ٦٥
- التهذيب الشيعة (ابن جنيد اسكافى)..... ١٥٧
- الجامع فى سائر أبواب الكلام (ابن مملك جرجاني)..... ٦٧
- الجبر و التفويض (ابن ابي زاهر اشعري)..... ٢٠٠
- الجمال فى اصول شرايع الاسلام (ابن تمام كوفى)..... ٨٠
- الجنة و النار (ابوالماس حميرى)..... ١٩٨
- جواب ما اُجيب به ابو الحسن من فحاشجس نقض من عارضة فى كلامه على المنجمين (ابن هيثم)..... ١٦٧
- جوابات سبكتكين ع حلى (ابن جنيد اسكافى)..... ١٥٧
- جوابات معز الدوله ديلمى (ابن جنيد اسكافى)..... ١٥٧
- الحاسم للشنعة نكاح المتعة (ابن جنيد اسكافى)..... ١٦١
- الحجج فى الطلاق (ابوالحسن طاطرى)..... ٥٨
- الحجة فى ابطاء القائم (رُهنى كرماني)..... ٢٨٠
- حدوالنعل بالنعل (ابن رستم طبرى)..... ٢٠٥
- حقائق التفضيل فى تأويل التنزيل (ابن ورقاء شيبانى)..... ٨٢
- خصال الكمال (ابوالجيش بلخى)..... ١٥٤
- خلاص المبتدئين من حيرة المجادلين (ابن جنيد اسكافى)..... ١٦٠
- خلاصة الاقوال (علامه حلى)..... ٢٢
- خلاف عمر برواية اهل الحشو (ابن كلثوم مروزى)..... ٢٥٤
- خلق العرش (ابن دُول قمى)..... ٢٢٥
- الدلائل الامامة (ابوالنضر عياشى)..... ٢٧٣

- ٦٤ دلائل الاثمة (ابومحمد عسكرى)
- ٣٠٥ الدلائل و المعجزات (ابوالقاسم كوفى)
- ٢٢٦ الدلائل (ابن دُول قمى)
- ٧٠ الدلائل (ابوالحسن بصرى)
- ١٩٧ الدلائل (ابوالعباس حميرى)
- ٣٠١ الراعى والمرعى (ابوالقاسم كوفى)
- ٤٤ رجال (ابن داود)
- ١٨٩، ١٤٢، ٩٠ رجال (شيخ طوسى)
- ٢٧٢ الرجعة (ابوالضر عاشى)
- ١٤١ الرد على ابن رباح المطور (الربيع الله صفوانى)
- ٣٠١ الرد على ارسطاطاليس (ابوالقاسم كوفى)
- ٣٠١ الرد على اصحاب الاجتهاد فى الاحكام (ابوالقاسم كوفى)
- ٣٤٢ الرد على اصحاب الاجتهاد و القياس (ابومحمد زبيرى)
- ٢٥٥ الرد على الاخبار الكاذبة (ابن كلثوم مروزى)
- ٣٠٢ الرد على الاسماعيلية فى المعاد (ابوالقاسم كوفى)
- ٣٢٩ الرد على الاسماعيلية (ابن ابى زينب نعمانى)
- ٢٩٢ الرد على الاسماعيلية (ابن عبدك جرجانى)
- ١١٩ الرد على الاسماعيلية (ابن ماهويه قزوينى)
- ٢٢٩ الرد على البدع (ابن ابى حاتم قزوينى)
- ٣١٨ الرد على الحسين بن على كرايسى (ابوعبدالله مصرى)
- ٢٥٦ الرد على الحنبليه (ابن كلثوم مروزى)
- ٢٦٢ الرد على الزيدية (ابن إشكيب مروزى)

- الرد علی الزیدیه (ابوالقاسم کوفی)..... ٣٠١
- الرد علی السجزی (ابن کلثوم مروزی)..... ٢٥٦
- الرد علی السلمانیة (ابوالحسن خراذینی رازی)..... ١٨٥
- الرد علی العثمانیة (ابوالاحوص مصری)..... ٣٢٢
- الرد علی الغالیة و ابی الخطاب (ابواسحاق الکاتب)..... ١٢٥
- الرد علی الغلاة و المفوضة (غضایری)..... ١٧٠
- الرد علی الالة (ابن بکران عقراپی)..... ٨٨
- الرد علی الغلاة (سعد اشعری)..... ١٩٣
- الرد علی الالة (سلمان همدانی)..... ١٨٨
- الرد علی الفطحية (ابوالقاسم بجلی)..... ٧٦
- الرد علی الفلاسفة (ابن فسانجس)..... ١٦٧
- الرد علی القرامطة یا الرد علی الباطنية و القرامطة (فضل بن شاذان نیشابوری)..... ١٢٠
- الرد علی القرامطة (ابن ابی حاتم قزوینی)..... ٢٢٩
- الرد علی المثبتة (ابوالقاسم کوفی)..... ٣٠٢
- الرد علی المجبرة (سعد اشعری)..... ١٩٣
- الرد علی المنجمین (ابن فسانجس)..... ١٦٦
- الرد علی الواقفة (ابوالقاسم بجلی)..... ٧٦
- الرد علی الواقفة (ابوعبدالله صفوانی)..... ١١١
- الرد علی الواقفی (ابوعبدالله قمی)..... ١٢٥
- الرد علی الواقفية (ابن ماهویه قزوینی)..... ١٢٠
- الرد علی الواقفية (بزوفری)..... ٨٦
- الرد علی اهل الاستطاعة (ابن عون اسدی)..... ٢٠٩

- الرد على اهل الاهواء (ابوعبدالله صفوانى)..... ١٤١
- الرد على أهل التبديل و التحريف فيما وقع من أهل التأليف (ابوالقاسم كوفى)..... ٣٠٣
- الرد على اهل المنطق (ابن فسانجس)..... ١٦٧
- الرد على على بن ابراهيم فى معنى هاشم و يونس (سعد اشعرى)..... ١٩٢
- الرد على محمد بن بحر الرهنى (ابوالقاسم كوفى)..... ٣٠٢
- الرد على محمد بن جعفر الاسدى (ابويعلى علوى رازى)..... ٢١٩
- الرد على من ابى وجوب الامامة بالنص (سكاك بغدادى)..... ١٠١
- الرد على من انكر الاسى عشر و معجزاتهم (رهنى كرماني)..... ٢٧٩
- الرد على من جوز القديم البطلان (ابوالجيش بلخى)..... ١٥٣
- الرد على من رد آثار الرسول و اعتمد نتائج العقول (ابوالفتح دلفى)..... ٣٤٧
- الرد على من زعم النبى كان على دين قوم قبل النبوة (ابن تاجر سمرقندى)..... ٢٦٤
- الرد على من زعم أن النبى كان على دين قوم (ابن إشكيب مروزى)..... ٢٦١
- الرد على من يقول ان المعرفة من قبل الوجود (ابوالقاسم كوفى)..... ٣٠١
- الرد على واقفة (ابن خشاب)..... ٧٤
- الرد على المشبهة والجهمية والرافضة (ابومحمد جعفر بن مشر)..... ١١٧
- الرد على ميعضى آل محمد (ابن زاذويه قمى)..... ١٨٩
- الردعة والنهى عن كل بدعة (ابوعبدالله صفوانى)..... ١٤١
- الرسالة الكاشفة عن خطأ العصبية المخالفة (ابوالحسن شمشاطى)..... ١٣٨
- رسالة فى إبطال أحكام النجوم (ابوالحسن شمشاطى)..... ٣٣٨
- الرسالة فى تفضيل بنى هاشم ومواليهم و ذم بنى امية و اتباعهم (ابوالعباس ثقفى)..... ١٢٩
- الرسالة فى مثالب معاوية (ابوالعباس ثقفى)..... ١٢٩
- رسالة البرهان فى النص الجلى على أمير المؤمنين (ابوالحسن شمشاطى)..... ٣٣٨

- الرسالة في تحقيق الدلالة (ابوالقاسم كوفى)..... ٣٠٤
- الزاهر بالحجج العقلية (ابن ابى العزاقر شلمغانى)..... ١٢٤
- شرح مجالسة مع أبى عبدالله بن مملك (ابومحمد نوبختى)..... ٦٥
- الشهب المحرقة للأبائس المستترقة (ابن جنيد اسكافى)..... ١٥٩
- صحة آل الرسول و ذكر أحن أعدائهم (ابوعبدالله صفوانى)..... ١٤٢
- الصراط المستقيم الى مستحقى التقديم (نباطى بياضى)..... ٢١٢
- الصوة فى سماء امير المومنين (ابن ابى حاتم قزوینى)..... ٢٢٩
- الصواعق (ابن كلثوم مروزى)..... ٢٥٦
- الضياء فى الرد على المحمديين والجعفرية (سعد اشعري)..... ١٩٣
- طبقات المتكلمين عند الامامة (محمد رضا جعفرى)..... ٢٦
- طبقات المتكلمين (جعفر سبحانى)..... ٢٦
- طرق حديث الراية (ابوطالب انبارى)..... ١٤٥
- طرق حديث الطائر (ابوطالب انبارى)..... ١٤٥
- طرق حديث انت بمنزلة هارون من موسى (ابوطالب انبارى)..... ١٤٥
- طرق حديث غدير (ابوطالب انبارى)..... ١٤٥
- طرق قسيم النار (ابوطالب انبارى)..... ١٤٥
- الطلاق (ابن ميثم كوفى)..... ٤٠
- الظلامة لفاطمة (ابن جنيد اسكافى)..... ١٥٩
- العثمانية (جاحظ)..... ٦٤
- عدد الائمة (ابن بكران عقرايى)..... ٨٨
- العظمة و التوحيد (ابوالعباس حميرى)..... ١٩٨
- على هشام (محمد بن عبدالله اسكافى)..... ٩٩

- ٨٤..... الغدير (ابوالحسن مهلبى)
- ٢٥٥..... الغوغاء من اصناف الامة (ابن كلثوم مروزي)
- ١٩٧..... الغيبة و الحيرة (ابوالعباس حميرى)
- ٣٢٩..... الغيبة (ابن ابى زينب نعمانى)
- ٢٢٣..... الغيبة (ابوالحسن تميمى قزوينى)
- ١٤١..... الغيبة وكشف الحيرة (ابوعبدالله صفوانى)
- ١٢٥..... الغيبة (ابن ابى العزاقر شلمغانى)
- ٥٧..... الغيبة (ابوالحسن طاطرى)
- ٢٧٢..... الغيبة (ابوالنضر عباسى)
- ١٣٢..... الغيبة (ابوبكر بغدادى)
- ٢٣٣..... الغيبة (ابومحمد مرعشى طبرى)
- ١٢٥..... الغيبة (شيخ طوسى)
- ٢٠٥..... الفاضح (ابن رستم طبرى)
- ٣٠٤..... الفحص عن مناهج الاعتبار (ابوالقاسم كوفى)
- ١٥٤..... فذك (ابوالجيش بلخى)
- ١٤٥..... فذك (ابوطالب انبارى)
- ١٦٢..... فذك (طاهر غلام ابوالجيش)
- ٢٨٤..... فذك (ابن زكريا زماشيرى)
- ٥٨..... الفرائض (ابوالحسن طاطرى)
- ٣١٣..... الفرائض (ابومحمد علوى)
- ٨٠..... الفرج بعد الغيبة (ابن تمام كوفى)
- ١٦٠..... فرض المسح على الرجلين (ابن جنيد اسكافى)

- ۷۰..... فرق الشيعة (نوبختی).
- ۲۸۰..... الفرق بين الآل و الأمة (رُهنی کرمانی).
- ۲۸۱..... الفروق بين الاباطيل و الحقوق (رُهنی کرمانی).
- ۳۰۲..... فساد اقاويل الاسماعيلية (ابوالقاسم کوفی).
- ۳۰۰، ۲۲۱..... فساد الاختيار (ابوالقاسم کوفی).
- ۳۰۲..... فساد قول البراهمة (ابوالقاسم کوفی).
- ۱۶۱..... النسخ على من اجاز النسخ لما تمّ نفعه و جُمِلَ شرعه (ابن جنيد اسکافی).
- ۲۵۶..... فضائح الخشونة البر کلثوم مروزی).
- ۵۸..... فضائل امير المؤمنين (ابوالحسن طاطری).
- ۸۰..... فضل الايمان على الاسلام (ابو تمام کوفی).
- ۵۸..... الفطرة (ابوالحسن طاطری).
- ۱۲۷..... فهرست (ابن نديم).
- ۱۳۴..... فهرست (شيخ طوسي).
- ۳۱۱..... في ابطال القياس (ابومحمد علوی).
- ۳۲۲..... في الامامة على سائر من خالفه الامم (ابوالاحوص مصری).
- ۳۱۱..... في التوحيد و سائر ابوابه (ابومحمد علوی).
- ۱۶۶..... في الرد على أبي الحسن علي بن العباس بن فسانجس نقضه آراء المنجمين (ابو ميثم).
- ۱۶۲..... في الطلاق الثلاث (ابوعبدالله صفوانی).
- ۳۱۲..... في المسح على الرجلين (ابومحمد علوی).
- ۱۹۳..... في فضل عبدالله و عبدالمطلب و ابي طالب (سعد اشعری).
- ۱۹۸..... القياس (ابوالعباس حمیری).
- ۲۲۱..... الكافي في الفساد الاختيار (ابوعلى نهاوندی).

- الكافي (كليني) ١٣٦، ١٣٧
- الكامل في الامامة (ابن جبروية) ١٣٨
- الكامل (ابن ميثم كوفي) ١٣٩
- كتاب اسماء امير المؤمنين في كتاب الله عزوجل (ابن ابي الثلج بغدادى) ١٤٠
- كتاب الكر و الفر في الامامة (ابن ابي عقيل عمانى) ١٤١
- الكر الفر (ابن بابويه قمى) ١٤٢، ١٤٣
- الكر و الفر (ابو الفتح محمد بن على كراجكى) ١٤٤
- كشف الاسرار (ابن جنيد اسكافى) ١٤٥
- كشف التمويه والالباس على اخبار الشيعة في امر القياس (ابن جنيد اسكافى) ١٤٦، ١٤٧
- كفاية الاثر (خزاز قمى) ١٤٨
- الكفاية في النصوص (خزاز قمى) ١٤٩
- الكفر و وجوهه (ابوالحسن بصرى) ١٥٠
- الكلام على الفرقة المثبتة لرؤية الله تعالى (ابن عبدك حرجانى) ١٥١
- كمال الدين و تمام النعمة (شيخ صدوق) ١٥٢
- ما تفرد به امير المؤمنين من الفضائل (ابوالقاسم كوفى) ١٥٣
- ما يفعل الناس حين يفقدون الامام (ابن ابي زاهر اشعري) ١٥٤
- ما بين هشام بن الحكم و هشام بن سالم (ابوالعباس حميرى) ١٥٥
- ماهية العصمة (ابن ابي العزاقر شلمغانى) ١٥٦
- ماهية النفس (ابوالقاسم كوفى) ١٥٧
- مبتداء الخلق (ابوالفضل جعفى صابونى) ١٥٨
- المتعة وتحليلها و الرد على من حرمها (ابوعبدالله صفوانى) ١٥٩
- المتعة و الرجعة و المسح على الخفين و طلاق و التقية (ابن كلثوم مروزى) ١٦٠

- ٢٨٤..... المتعة (ابن زكريا نرماشيري)
- ٤٠..... المتعة (ابن ميثم كوفي)
- ٥٨..... المتعة (ابوالحسن طاطري)
- ٨٤..... متعة (ابوالحسن مهلبى)
- ٢٨٢..... المتعة (رهنى كرماني)
- ١٣٥..... المتمسك بحبل آل الرسول (ابن ابي عقيل عماني)
- ١٩٢..... مثالب هشام و يونس (سعد اشعري)
- ١٥٢..... المثالب (ابوالجيش بلخي)
- ٤٠..... مجالس هشام بن حكم (ابن ميثم كوفي)
- ١٥٣..... مجالسة مع المعالي في معان مختلفة (ابوالجيش بلخي)
- ٦٢..... المُجالسة مع ابي علي الجبائي (ابن ممالك جرجاني)
- ٦٨..... مجالسة مع أبي علي الجبائي (ابن ممالك جرجاني)
- ٢٥٥..... محنة النابتة (ابن كلثوم مروزي)
- ٣٠٤..... مختصر في الاركان الاربعة (ابوالقاسم كوفي)
- ٣٠٠..... مختصر في الامامة (ابوالقاسم كوفي)
- ١٠٣..... مسائل موسى بن جعفر عليه السلام (علي بن يقطين)
- ٦٨..... المسائل والجوابات في الامامة (ابن مملك جرجاني)
- ٦٨..... المسائل والجوابات في الامامة (ابن مملك جرجاني)
- ٢٠٢..... المسترشد في الامامة (ابن رستم طبري)
- ١٦٠..... المسح على الخفين (ابن جنيد اسكافي)
- ٨٤..... المسح على الخفين (ابوالحسن مهلبى)
- ٨٤..... المسح على الرجلين (ابوالحسن مهلبى)

- ۱۶۴ مُسَكِّنُ الْفَوَادِ (شهيد ثانی)
- ۱۴۴ المطالب الفلسفية (ابوطالب انباری)
- ۲۹۲ مطالع الهداية (ابن عبدك جرجانی)
- ۳۴۳ معالم العلماء (ابن شهر آشوب)
- ۲۶ معجم اعلام المتكلمين فى الاسلام
- ۲۶ معجم اعلام المتكلمين (جعفر سبحانی)
- ۱۴۲ معرفة الفروع من كتاب يوم و ليلة (ابوعبدالله صفوانی)
- ۲۲۹ المعرفة ابن ابی حاتم قزوینی)
- ۲۲۶ المعرفة (ابن طول فی)
- ۵۷ المعرفة (ابوالحسن طاهری)
- ۱۰۹ المعرفة (ابوجعفر عبیدی شطینى)
- ۳۲۴ المعرفة (ابومحمد مخزومی)
- ۱۰۱ المعرفة (سكاك بغدادی)
- ۲۵۵ مفاخرة البكرية و العمرية (ابن كلثوم مروزی)
- ۱۹۴ مقالات الامامية (سعد اشعری)
- ۸۸ المقتضب الاثر (ابن عیاش جوهری)
- ۲۱۶ المقنع فى الامامة (ابوالحسين سوسنجردي)
- ۲۹۷ المكافاة المذهب (ابن مهران آبی)
- ۱۲۱ الملاحم و الفتن (سيد بن طاووس)
- ۷۷ الممدوحين و المذمومين (بن عمار كوفی)
- ۱۳۱ من قال بالتفضيل من الصحابة و غيرهم (ابن ابی الثلج بغدادی)
- ۲۸۴ منازل الصحابة فى الطاعة و المعصية (ابن زكريا نرماشیری)

- منازل النظر و الاختيار (ابوالقاسم کوفي)..... ٣٠٤
- مناظرة الشيعة و المرجعي في المسح على الخفين و اكل الجري و غير ذلك (ابن كلثوم مروزي)..... ٢٥٥
- مناهج الاستدلال (ابوالقاسم کوفي)..... ٣٠٤
- المنتقى في الامامة (ابوالحسين سوسنجردي)..... ٢١٦
- الموازنة لمن استبصر في امامة اثني عشر (ابوبكر مؤدب)..... ١٥٠
- ميزان العقل (ابوالقاسم کوفي)..... ٣٠٤
- الضرورة لاسكاف العترة (ابن ابي عقيل عماني)..... ١٣٦
- النفس (ابوالقاسم کوفي)..... ٣٠٤
- نفي السهر من النسي (ابن بکران عقرايي)..... ٨٧
- نقض الامامة علي الجبائي (کحي)..... ٣٤٧
- نقض العثمانية على الجاعظ (ابوالجيش بلخي)..... ١٥٣
- نقض العثمانية (ابومحمد عسكري)..... ٦٤
- النقض على ابن جنيد في اجتهاد الرأي (شيخ مفيد)..... ١٥٧
- النقض على ابي خلف (ابن مهران آبي)..... ٢٩٧
- النقض على سعيد بن هارون خارجي في الحكمين (ابو علي نهدي)..... ٢٢١
- النقض على الإسكافي في تقوية الجسم (فضل بن شاذان نيشابوري)..... ٩٩
- نقض ما روي من مناقب الرجال (ابوالجيش بلخي)..... ١٥٣
- نقض ما نقضه الزجاجي النيشابوري على ابي محمد الفضل بن شاذان (ابن جنيد اسكافي)..... ١٥١
- النكاح (ابن ميثم کوفي)..... ٢٠٠
- النكت و الاغراض في الامامة (ابوالجيش بلخي)..... ١٥٢
- نواذر الحكمة (ابوجعفر اشعري قمي)..... ١٨٣-١٨٢
- نور اليقين و بصيرة العارفين (ابن جنيد اسكافي)..... ١٦١

- النوم والرؤيا (ابوصقر موصلى) ۱۶۴
- الواحدة (حسن بن جمهور) ۶۱
- الواضح المكشوف فى الرد على اهل الوقوف (ابوجعفر عبيدى يقطينى) ۱۲۰، ۱۰۹
- اليقين باختصاص مولانا على بأمره المؤمنين (سيد بن طاووس) ۱۷۰
- يوم الغدير (غضائرى) ۱۶۹
- يوم و ليلة (يونس بن عبدالرحمن) ۱۴۰